

ЎЗБЕК ӘДЕБИЕТІНІҢ ТАРИХЫНА ҚЫСҚАША ШОЛУ

Ибраимова Жайна Кумусбек қызы

Ташкент облысы Шыршық мемлекеттік педагогика институтының
2-курс студенті

Аннотация: Өзбек әдебиеті тарихын тек ғана өзбек ұлт өкілдері ғана емес, сонымен қатар қазақ ұлт өкілдері де тереңінен үйреніп, оны дамыту жолында, өзінің көмегін тигізіп отыруы көңілге қонымды іс-әрекет екендігі бәрімізге белгілі.

Кіліт сөздері: Редакция, дәуір, ақын, әдебиет, жазушылар, шығармашылық.

Аннотация: всё мы знаем, что хорошо, что не только узбеки, но и казахи глубоко изучают историю узбекской литературы и помогают ее развитию.

Ключевые слова: Редакция, эпоха, поэт, литература, писатели, творчество.

Annotation: We all know that it is a good thing that not only Uzbeks, but also Kazakhs study the history of Uzbek literature in depth and help to develop it.

Keywords: Editorial, epoch, poet, literature, writers, creativity.

7 ғасырға дейін Өндеу

Авесто: Авесто – әлемдік мәдениеттің, оның ішінде Орталық Азия мен Иран халықтарының тарихының көне және бірегей ескерткіші «Зороастризмнің киелі кітабы ретінде бір шынайы Тәңірге табыну» осы ілімнен басталды. Бұл кітап мазмұны, айтылу стилі, таңбалар жүйесі жағынан әдеби дереккөздерге жақын. Авестодағы (Варахша, Вахш) аталған жер-су атауларына сүйене отырып, оның Амудария жағасында құрылғаны белгілі. Осы негізде оның отаны Хорезм деген көзқарастар бар. **Ақшаға өкіну:** Монизм көне түркі халықтарының наным-сеніміндегі жеке ағым болса, хуастуанифт («Мониян тәубесі») оның теориялық

қайнар көзі және діни ескерткіші. Бұл ескерткішті 5-6 ғасырларда ежелгі ұйғырлар қалыптастырған. **Орхон-Энасой ескерткіштері:** Орхон-Энасой ескерткіштері 5-7 ғасырлардағы көне түркі тілі мен жазуындағы тарихи ескерткіш ретінде құнды. Моңғолиядағы Орхон өзені мен Оңтүстік Сібірдегі Енасай өзенінің жағасында кездесетіндіктен осылай аталған. Моңғолиядан Солтүстік теңізге дейін, Оралдан Сахалинге дейінгі аумақта бұл жазудың жазулары бар. Орхон жазуы XV ғасырда Солтүстік Кавказда да қолданылған. Өзбекстанда (Ферғана, Сурхандария, т.б.) 20-дан астам түркі-руникалық ескерткіштер табылған.

8-13 ғасырлар Редакциялау

Ахмад Ясауи: Алғашқы түрік сопы, Йасауи (жахри) тариқатының негізін салушы, Орифона поэзиясының негізін салушы. Ол 11 ғасырдың аяғында Сайрам ауылында Шейх Ибраһимнің отбасында дүниеге келген. Ол шейх Арсланбобтан білім алған. Бұхарада Юсуф Хамадонидің үшінші халифасы болды, ал шейх Хамадонидің төртінші халифасы Абдухалик Гиждуваниге тапсырылып, Яссиге оралды. Алпыс үш жасында чиллахона қазып, «Ұлы түрік пірінің аспанын тербетеді» (Әлішер Науаи).

Оғызнома: «Оғызнома» дастаны түркі халықтарының библиялық эпостарының бірі. Түркі халықтарының тарихында «Дада Қорқыт кітабы» және «Оғызнома» атты екі библиялық эпос бар. **Махмұд Қашғари:** Махмуд ибн Хусайн ибн Мұхаммед әл-Қашғари, энциклопедист, фикһ және хадис ғалымы. Қашқарда дүниеге келген (күні белгісіз), Қарахан мемлекетінің астанасы Болашақоғда тұрған. «Девону лұғотит-түрк» (1068) еңбегімен түркітану ғылымының негізін қалады. «Девонда» айтылған «Жавохирун-нахви фи лұғатит-түрки» («Түркі тілдерінің грамматика ережелері») еңбегі бізге жеткен жоқ. **Юсуф Хас Хаджиб (балалық шақ):** Тұңғыш түрік эпос жазушысы Болашақта дүниеге келіп, Қарахандар сарайында қызмет еткен. Хижраның 462 жылы (м. 1069-70) аяқталған «Құтадғу билиг» («Бақытқа жетелейтін білім») еңбегі Қарахан мемлекетінің берік тұғырын орнатуға қызмет еткен жарғы болып

табылады. Үш данасы бар (Вена, Каир және Наманган). Бұл Фитрат 1923 жылы алған және Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясында сақталған Наманғанның салыстырмалы түрде толық көшірмесі. Ол 6329 байттан тұрады және маснавиде жазылған (яғни, «мутақориби мусаммани махзуф»). **Адиб Ахмад Югнаки:** Адиб Ахмад бинни Махмуд Югнаки – ұлы жазушы, хадисші және оқу дидактикалық әдебиетінің өкілі. **Носириддин Рабғузи:** Ұлы жазушы және теолог. Хорезмдік Работи Оғыз ауылында дүниеге келіп, сол жерде қазы болған. Моңғол шапқыншылығы кезінде жасалған бірден-бір ірі еңбек «Қисасул-Рабғузидің» авторы. Шығарма хижраның 710 жылы (м. 1310 ж.) Моңғол билеушісі Тоқбұғаның атынан жазылған.

Өзбек классикалық әдебиетінің редакциясы

(XIV ғасыр – XIX ғасырдың бірінші жартысы)

Тимуридтер дәуіріндегі әдебиет (14-15 ғғ.) Редакция

Тимуридтер дәуіріндегі әдебиет (14-15 ғғ.)

Лутфий: 15 ғасырдағы өзбек поэзиясының дамуында түйеқұс жанрының шебері Мәликул-каломның (Науаи) алатын орны ерекше. **Хорезми:** Талантты ақын, Тимуридтер дәуірі әдебиетінің ірі өкілі. Хорезм ақынының әдеби лақап аты, есімі және өмірдегі оқиғалары белгісіз. Оның жалғыз еңбегі «Мухаббатнома» (1353) Сырдария өзенінің жағасында жазылған және Алтын Орда билеушілерінің бірі Мұхаммед Қожабекке (Алтын Орда ханы Жәнібектің ұлы) арналған. **Хусейни (Хусейн Бойқаро):** Белгілі ақын және мемлекет қайраткері. Гератқа жақын жерде дүниеге келген. 1469 жылдан өмірінің соңына дейін Хорасан патшасы болды. Оның билігі кезінде шаруашылық пен мәдени өмір жақсарды. Науаидың сыныптасы және қамқоршысы. **Әлішер Науаи:** Өзбектің ұлы ақыны, ойшылы және мемлекет қайраткері. Батыста Шығатой әдебиеттің ірі өкілі болып саналса, Шығыста оған «Низами ұлти ва д-дин» (дін мен ұлт конституциясы) деген атақ берілді. **Захириддин Мұхаммед Бобур:** Ұлы өзбек ақыны, ойшылы, тарихшысы және мемлекет қайраткері; орталықтандырылған мемлекет пен Бабуридтер патшалығының негізін салушы.

Атойи: Классикалық поэзиядағы ғазал жанрының дамуына үлес қосқан ақын. Ол Балхта өмір сүрген Ясауи шейхы Исмаилдың ұлы. Мирзо Ұлықбек бірнеше ақын-ғұламаны сарайға шақырғанда, олардың арасында Атойы да бар. **Саккоки:** Ол 15 ғасыр поэзиясының ең дарынды өкілдерінің бірі. Ол классикалық әдебиеттің дамуында ақын-жырау ретінде танылды. Моварауннахрда дүниеге келген ол өмірінің көп бөлігін Самарқанда Шахрух Мирзо мен Ұлықбек сарайларында өткізді. **Гадой:** Өзбек классикалық поэзиясының белгілі өкілі, 1403-04 жылдары дүниеге келген деген болжам бар. Тимуридтер әулетінің өкілдерінің бірі.

16-19 ғасырдың бірінші әдебиет жартысындағы өңдеу

Шайбани: Белгілі өзбек ақыны, мемлекет қайраткері, өзбек әулетінің негізін қалаушы оған «Хазрет Имамуз-замон халифатур-рахмон» (қазіргі имам және халифа) атағы берілді. **Мухаммад Солих:** Өзбек эпикалық поэзиясының дамуында өзіндік ізін қалдырған талантты ақын Шайбани сарайында «Амирул-Умаро» және «Маликүш-Шуаро» атақтарын алды. **Убайдий:** Белгілі ақын, мемлекет қайраткері, мистикалық әдебиет өкілі. Бұқарада туған, Шайбаниханның жиені. Ол Бұхара ханы (1533-1539) ретінде елдегі көріктендіру мен мәдени-ағарту жұмыстарын жүргізді. **Әбілғазы Баходирхан :** Атақты жазушы, тарихшы, ғұлама және мемлекет қайраткері, түркі халықтарының шежіре ағашының негізін салушылардың бірі. Әбілғазы Баходирхан Хиуа ханы Арабмұхаммедтің (1603) отбасында дүниеге келген. Он үш жасынан бастап (1616 ж.) тақ үшін күреске қатысады. Әбілғазы 1644 жылы Хорезм тағына отырып, 20 жыл билік жүргізіп, 1644 жылы сәуірде қайтыс болды. **Сопы Оллохёр:** Өзбектің ұлы жазушысы, мистикалық әдебиеттің өкілі. Самарқандағы Мыңдар ауылында дүниеге келген (1644). Он жасында Бұхараға оқуға түсіп, 25 жасында Бұхара кеденінде кеденші болып жұмыс істейді. Кейін шейх Наурыздан 12 жыл білім алды. 1721 жылы Сурхандария Вахшиарда қайтыс болды. Оның қабірі сонда. **Боборахим Машраб:** Өзбектің ұлы ақыны, мистикалық әдебиеттің белді тұлғасы Бабурахим Машраб молла Уәлидің (1653)

отбасында дүниеге келген. Мулло Базар Ахунның қол астында оқиды. 1665 жылы Қашқарға Офок қожадан оқуға барады. 1673 жылдан өмірінің соңына дейін күнтізбелік өмір сүрді. Оны Балхтың губернаторы Махмұд Қатаған (1711) дарға асты. **Мухаммаднийез Нишоти:** Белгілі өзбек ақынының лиро-эпостық поэзияның дамуында алатын орны ерекше. Ол Хорезмде дүниеге келген (1701). Шығармашылық мұрасынан лирикалық өлеңдер мен «Хұснұ Діл» дастаны шыққан. Оның өлеңдері «Ғазалиёт ва мухаммасоти Нишотий», «Баёзи мутафаррика», «Баёзи комплексай ашғар» сияқты дереккөздерде жинақталған. Мұхаммед Юсуф Шоқар көшірген девон (1903) FA FA SHI (инв.1197, 7013,1117, 1027, 7054) сақтаулы. **Ходжаназар Хувайдо:** Талантты ақын, мистикалық әдебиеттің ірі өкілі. Қожаназар Ғойыпназар Чимён қаласында дүниеге келген (1704). Ол Оштан, ал әкесі Ғойыпназар Шығыс әлеміне әйгілі Қашқарлық Офок қожаның мұридi болған. Хувайдо алдымен Шымғанда, одан кейін Қоқан медреселерінде оқиды. Бейіті жатқан Шымғанда қайтыс болды (1780). **Нұрмұхаммед Андалиб:** Талантты жазушының эпикалық поэзияның дамуында алар орны ерекше. Хиуа қаласында туып, Хиуа мен Бұхара медреселерінде білім алған. Мунис пен Огахидің Фирдавсул-Иқбалында, Баянидің Шаджараи Хорезмшахиінде ой бар. **Шермұхаммед Мунис:** Өзбектің ұлы ақыны, тарихшысы, мемлекет қайраткері Шермұхаммад Мунис Хиуа маңындағы Қиыт ауылында Авазбий мирабының отбасында дүниеге келген (1778). 1800 жылы оның әкесі мен ағалары қайтыс болды. Ол Хорезмде Авазбий иноқ пен оның ұлы Елтұзархан тұсында өмір сүріп, сарайда бас мираб қызметін атқарған. Мунис «Фирдавсул-иқбол» атты тарихи еңбегін Елтұзарханның ұсынысымен жаза бастайды. Онда ежелгі дәуірден 1813 жылға дейінгі оқиғалар жазылған. Огахи жұмысын аяқтайды. Мунис 51 жасында обадан болды. **Увайсий:** Белгілі ақын, өзбек ақындарының жаттықтырушысы Жахонотин Увайси Марғилан қаласында дүниеге келген. Әкесі Сыддық Бобо екі тілде өлең жазған. Анасы Чиннибибі Отиной, ал ағасы Ахунжон хафиз ретінде танымал болған. Увайсиді Хаджихан деген шеберге ауыстырады, бірақ оның жеке өмірі бақытты болмады. Нодираға

жанашырлық танытып, Қоқандағы хан сарайында тұра бастайды. 65 жасында Марғилан қаласында қайтыс болды. **Әмір (Әмір Омархан):** Ол өзбектің ұлы ақыны, әдеби мектептің негізін салушы, тарихшы және мемлекет қайраткері болды. Әмірсаид Мұхаммед Умархан Қоқанда туған, Қоқан ханы Әлімханның інісі. Марғилан губернаторы (1807-1810), Қоқан ханы (1810-22) болды. 1808 жылы Әндіжан губернаторы Рахмонкулибидің қызы Мохларойымға (Нодира) үйленді. Құрастырушы «Умарнома» дастанының авторы Девон. Оның шығармалары әртүрлі журналдарда жарияланды, соның ішінде Османлы халифасы Махмуд II-ге сыйға тартылған «Махаббат хаттары» жинағы. **Нодира (Комила):** Белгілі ақын, мемлекет қайраткері. Оның шын есімі Мохларойим, Әндіжан губернаторы Рахмонкулиби отбасында дүниеге келген. 1808 жылы Марғиланның сол кездегі губернаторы Әмір Умарханға үйленеді. 1810 жылы ағасы Олимханның орнына отырған Умарханмен бірге Қоқанға келеді. 1822 жылы Омархан қайғылы қазадан кейін ұлы Мадалиханмен бірге Қоқан хандығын басқарды. Медреселер, мешіттер, керуен сарайлар салады. Білім иелеріне жол көрсетеді, кедейлерге демеушілік жасайды. 1842 жылы Бұхара ханы Әмір Насрулла өлім жазасына кесті. **Мұхаммедшариф Гүлхани** Белгілі өзбек жазушысы, өзбек әдебиетінің сатиралық мектебінің негізін салушылардың бірі. Оратепада (кейбір деректерде Наманған облысы) туған, өмір сүрген жылдары белгісіз. Түрік және парсы тілдерінде жұмыс істейді. «Зәрбұлмасалды» Умархан жазған. Ол туралы Фазлидің «Маджмуаи Шойрон», Возехтің «Тухфатул-Ахбоб» және Авазмұхаммад Аттордың «Тарихи Жаһаннама» атты еңбегінде айтылады. **Мұхаммад Ризо Огахи:** Өзбектің ұлы ақыны, тарихшысы, аударма мектебінің негізін салушы және мемлекет қайраткері Мұхаммед Ризо Огахи Хиуа маңындағы Қиёт ауылында Ернийезбек мирабының отбасында дүниеге келген (1809). Үш жасында әкесі қайтыс болып, ағасы Мунистің қолында өседі. 1829 жылы Мунис қайтыс болғаннан кейін Огахи бас мираб болып тағайындалды. 1857 жылы мирабтан бас тартты. Ол қалған өмірін шығармашылыққа арнайды. Ол 1874 жылы 65 жасында қайтыс болды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- Сұлтанова М., Шығармашылық беттер, Ташкент, 1975; Зулфия [библиография], Ташкент, 1977; Сұлтанова М., Зулфия, Ташкент, 1985; Ибрагимов М., Шуақты ақын, Ташкент, 1986; Құрмет [ред.: Рахима Шомансурова, Рано Рахмонова], Ташкент, 1995 ж.
- О‘zME. Бірінші том. Ташкент, 2000 ж

